

Emil Heršak

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 15. 6. 1984.

POSLIJERATNA MIGRACIJSKA PERSPEKTIVA EVROPE

SAŽETAK

U ovom radu autor pokušava ilustrirati konstantni odnos između migracije radne snage i socioekonomskog razvitka. Potonja kategorija djeluje na izmjenu relativnog položaja migracijskih područja u migracijskom procesu, tj. djeluje na *migracijsku perspektivu* tih područja. Industrijalizacija, kao dominantan element razvitka suvremenih društava, može se tumačiti kao zajednički nazivnik kako emigracije tako i imigracije. Autor problematizira ovu postavku klasičnim konceptima političke ekonomije koji imaju značaja u tumačenju migracijskih kretanja u Evropi. Analiza razvitka migracijske perspektive Evrope zatim se konkretizira u primjeru »gastarbeiterskog« obrasca migriranja. Posebno je obrađeno djelovanje energetske krize na migracijski fenomen. Teza o strukturalnoj potrebi za stranim radnicima u zemljama rada, koja je prisutna u raspravi o pogodnosti »integriranja« stranaca u društveno tkivo imigracijskih zemalja, dovedena je u vezu s pojmovima »kasnog kapitalizma«, »države blagostanja« i »klasnog mira«. U završnom dijelu rada autor se vraća međuodnosu migracije i socioekonomskog razvitka te ukratko razmatra *imigraciju* u zemljama tradicionalne *emigracije* (Italije, Grčke, Španjolske).

Pristup osnovnim pojmovima

Kako definirati pojavu migracije da bi je mogli najbolje opisati i teorijski obraditi? Problem nije u nekoj općoj definiciji, jer je migracija, već prema svojoj latinskoj etimologiji (*migrāre*), bilo koji oblik ljudskoga ili životinjskog *seljenja* (migracija ljudi, plemena, ptica, stada, riba). Migracija je bilo koji oblik privremenoga ili trajnog prostornog premještanja živih bića.¹ Prema tome, migracija je prisutna otkad čovjek postoji, i ona je podjednako »normalna« kao što je ljudsko kretanje općenito. Time, međutim, nismo mnogo rekli. Tumačenja migracije koja previše ističu njezinu »normalnost«, smanjuju ujedno značaj njezine razorne/dezorganizacijske, odnosno stvaralačke dimenzije u odnosu na društvene strukture svojstvene čovjeku a ne životinji (lastavici ili jegulji). U tom smislu, bit će nam korisno vratiti etimologiju »korak nazad«; indoevropski korijen latinskog izraza *migrāre* znači »promjena«.²

Migracija (u općem smislu) postaje problematizirana kada je prestajemo promatrati kao trajnu interakciju čovjeka s prirodom (usp. nomadska kretanja) i kada ustanovimo da je ona posljedica i činilac *društvenih promjena*. U radu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* Engels utvrđuje da je u razdoblju prije pisane historije antičko (grčko) društvo bilo organizirano po rodovima i da je tek poslije, afirmacijom privatnog vlasništva nad zemljom i nastankom

¹ Apstrahirat ćemo sekundarna tumačenja ovog naziva — migracija (oscilacija) polova u astronomiji, migracija jona u elektrolizi.

² Nicolo Zingarelli: *Vocabolario della lingua italiana*, Zanichelli, Milano, 1970, str. 1061.

države, princip organiziranosti postao *teritorijalan*.³ Koristeći ovaj primjer, možemo pretpostaviti da se fenomen migracije prvo javlja kao kretanje čitava roda (gensa), da je teritorijalni princip podređen potrebama roda te uvjetovan dostupnošću do prirodnih resursa. Tek kada je čovjeku postalo nužno trajno označiti svoj teritorij (razvojem hortikulture), tek je tada preseljenje značilo gubitak, odnosno dobitak zavičaja, jezika i običaja.⁴ Druga strana privatnog vlasništva nad zemljom jest »otudjenje« jednog dijela populacije sa zemlje koja je izvor života. Taj dio prisiljen je na emigraciju (*ex- + migratione(m)*). Daljnjim razvojem teritorijalnosti, sve preciznijim određivanjem granica između pojedinih teritorija,⁵ emigranti postupno gube mogućnost osnivanja sasvim novih zajednica (kolonizacija praznih prostora). Nastaje potreba prilagodbe »indigenim« društvima koja već naseljavaju područja imigracije (*in- + migratione(m)*). »Indigene« društvene zajednice ili odbijaju nove pridošlice, ili ih selekcioniraju koristeći svoje »pravo prvenstva« da im implicitno ili eksplicitno postave određene (pred)uvjete. Na temelju mnogih povijesnih primjera mogli bismo ustvrditi da društvena selekcija »propušta« migrante kada vidi u njihovu dolasku vlastitu korist.

Problematiziranje migracije danas je bitan zadatak društvenih znanosti. Još uvijek možemo reći da je »otudjenje« od proizvodnih resursa glavni *potisni* faktor emigracije. Posjedovanje zemlje postalo je manje važno u ovom smislu. S druge strane, (pred)uvjeti koje indigena društva nude migrantima dobili su nov značaj. Svijest da migranti mnogo pridonose razvitku imigracijskih područja (stvaralačka komponenta migracije) imala je kao posljedicu postavljanje privlačnih uvjeta. Stoga je porasla privlačnost imigracije u odnosu na potisnost kao faktor emigriranja.

Od jednostavnog kretanja ljudi i životinja u prostoru, definicija migracija sve je više implicirala raznovrsne aspekte uvjetovanosti ove pojave. »Migracija« (kao opći pojam) razbila se u prizmi analize na nekoliko pojavnih oblika. Na temelju motivacijskih, vremenskih i prostornih kriterija analiza je razlučila različite »migracije«: ekonomsku, političku, privremenu, trajnu, vanjsku ili unutrašnju migraciju.⁶ Sjedinjavanje svih tih migracija u jedan teorijski okvir vrlo je problematično i može rezultirati vraćanju općoj definiciji. Stoga ćemo za ovu priliku ograničiti raspravu na ekonomsku migraciju (migraciju radne snage) u kontekstu razvoja poslijeratne Evrope.

³ Naprijed, Zagreb, 1973, str. 115—117.

⁴ Migracijski motiv o gubitku/dobitku zavičaja prisutan je u mitovima pretpisanih naroda i etničkih skupina. Neki takvi mitovi ušli su u antičku književnost (Vergilijev ep o Eneji) ili u historiografiju (dolazak Hrvata opisan u radu Konstantina VII Porfirogeneta).

⁵ Tzv. »ničije« zemlje između pojedinih teritorija vlasti pretvorene su, širenjem »interesnih sfera«, prvo u tamponske zone, a zatim u *frontiere*. Povijesno gledano, ovakvi granični *predjeli* često su apsorbirali najveće skupine imigranta (Vojna krajina u povijesnoj Hrvatskoj i »Zapad« u SAD). U dvadesetom stoljeću »zatvaranjem« frontiera uspostavljene su svuda precizne demarkacijske linije radi razgraničavanja područja državnih suvereniteta.

⁶ Treba barem pokušati pravilno razlikovati značaj pojma »migracija« u odnosu na pojam »migracije«. Ne radi se samo o prilagodivanju pojma »duhu jezika« koji (ne)trpi ili jedninu ili množinu. Postoje različite vrste migracije (jednina) — različite migracije (množina). Čak i jedna vrsta migracije može imati nekoliko pojavnih oblika. Možemo govoriti o ekonomskim migracijama (množina) koje su različite međusobno. Na žalost, u našoj stručnoj literaturi vrlo često susrećemo naziv »ekonomske migracije« kada je očito da se radi samo o jednoj vrsti migracije. Ovakva jezična praksa možda je najštetnija jer smanjuje mogućnost daljnje teorijske i pojmovne razrade.

Migracija radne snage, Industrijalizacija i profit

U suvremenoj svjetskoj povijesti zajednički nazivnik kako za emigraciju tako i za imigraciju jest proces industrijalizacije. Iako ovdje nije mjesto da podrobno ulazimo u rasprave o svim aspektima industrijalizacije, treba naglasiti slijedeće: industrijski način proizvodnje podrazumijeva prvenstveno preradu sirovina, a industrijalizacija je proces kojim se privreda jedne zemlje udaljuje od niskoproduktivne prirodne i manufakturne proizvodnje te primjenom novih tehničkih spoznaja razvija svoje proizvodne snage do stupnja visoke proizvodnje po stanovniku (intenzivan rast produktivnosti). U uvjetima kapitalističke proizvodnje, konkurentnost na tržištu zahtijeva upravo ovakvo povećanje produktivnosti. Industrijski razvitak teži reduciranju broja proizvođača (fond zaposlene radne snage) u korist masi fiksnog kapitala potrebnog za izradu neke određene robe. Drugim riječima to znači da se organski sastav kapitala (po Marxu) povećava u toku industrijalizacije. Posljedice su toga u klasičnom modelu poznate: udio varijabilnoga kapitala (radne snage) opada, udio fiksnog (konstantnog) kapitala raste, i pošto se višak vrijednosti odnosno profit može »iscijediti« jedino iz radne snage, profitna stopa postupno pada. Radi se o zakonu o tendencijskom padu profitne stope.

U industrijalizaciji stroj postupno zamjenjuje ljudsku radnu snagu. Ljudski rad time postaje jednostavniji i posebna znanja i vještine koje su prije stvarali kvalitetne razlike u fondu radne snage gube prijašnji značaj. Iako poslije raste potražnja za novim kvalitetama, na određenom stupnju industrijskog razvitka faktor kvantiteta postaje primaran. No akumulacija sve većeg fonda fiksnog kapitala nije usklađena s demografskim tendencijama prirodnog priraštaja koje istovremeno povećavaju kvantum radne snage (efekt tzv. »demografske eksplozije«).⁷ Viškovi radne snage preplavljaju tržište i jedan dio radništva prisiljen je na emigraciju.

Povijesno gledano, za vrijeme tzv. industrijske revolucije u Zapadnoj Evropi, usporedni rast fiksnog kapitala i radničkog stanovništva dao je poticaj masovnoj prekomorskoj migraciji, uglavnom trajnog karaktera. Krajem devetnaestog i tijekom čitava dvadesetog stoljeća, širenje procesa industrijalizacije i stvaranje podređenih industrijskih središta na periferiji Evrope, pokrenulo je kasnije migracijske tokove s juga i istoka Evrope. Najbrojniji kontingenti »novih« migranata najprije su odlazili u Ameriku, a zatim, nakon drugoga svjetskog rata, masovna migracija zbiva se u evropskim razmjerima. Zapadna Evropa, koja je ranije »slala« migrante u Ameriku, postala je sada odredište migracijskih struja s područja Sredozemlja.

Osim mnoštva vanjskih faktora, kao što je efekt sistema imigracijskih ograničenja (sistem kvota) u SAD, nova imigracijska perspektiva Zapadne Evrope odraz je temeljnih ekonomskih proturječja nastalih na ovom području. Naravno, imigracijska ograničenja u Americi zadržala su i jedan dio potencijalnih »prekomorskih« migranata u Evropi. Neovisno o tome ipak se može reći da je migracija radne snage u evropskim razmjerima (u općem smjeru jugoistok—sjeverozapad) dio nove strategije kapitala. Ta nova strategija postaje potrebna zbog *pretjerane emigracije* u prijašnjoj etapi privrednog razvoja, koja je tada djelovala na porast organskog sastava kapitala u Zapadnoj Evropi, jer je povećala omjer konstantnog kapitala prema radnoj snazi i time snizila profitnu stopu. Budući da se profit ostvaruje kao neplaćeni rad radnika, emigracija iscrpljuje izvor profita. Imigra-

⁷ Povezivajući akumulaciju fiksnog kapitala s porastom strojne proizvodnje, u ovom kontekstu treba spomenuti Marxovu tvrdnju da stroj ne zamjenjuje ljudsku radnu snagu kada je ona rijetka nego onda kada je obilna.

cija može postati potrebna da korigira ovakvu situaciju. Lenjin godine 1913. spominje pretvaranje Njemačke u imigracijsko područje.⁸ Gramsci je to povezao s industrijalizacijom: »...industrijski razvoj izazvao je, prvo, snažnu emigraciju iz Njemačke, ali kasnije, ne samo što ju je zaustavio, nego je ponovno apsorbirao jedan njezin dio i odredio mu značajnu imigraciju.«⁹

Apsolutne nestašice radne snage neposredno potkopavaju profit ali ga isto tako potkopava odljev rezervne, nezaposlene radne snage. Marx je naglasio da dio radništva čini rezervnu armiju koja, iako trenutačno izvan proizvodnog procesa, koči rast nadnica i time održava stopu eksploatacije. Ta rezervna armija rada omogućuje proširenje proizvodnog aparata za vrijeme povoljne konjunktura a da u isto vrijeme, kako smo rekli, sprečava rast radničkih nadnica svojom konkurencijom zaposlenima. Zato je potrebno da kapitalistička privreda izbjegne prekomjernu emigraciju koja trajno iscrpljuje fond radne snage. U protivnome, akumulirani kapital plasira se u inozemstvu u zemljama u kojima postoji obilna radna snaga (politika imperijalizma), ili se pak stimulira imigracija odgovarajućeg kvantuma strane radne snage.

Do prvoga svjetskog rata Zapadna Evropa suočena na jednoj strani s masovnom emigracijom, a na drugoj strani s porastom organskog sastava kapitala, nadoknadila je tendencijski pad profitne stope osvajanjem silnih prostanstava u Aziji i Africi, što je omogućilo izvoz i »oplodnju« kapitala u područjima jeftine i obilne radne snage (imperijalistička faza razvoja kapitalizma). Borba za profit u obliku prvoga svjetskog rata, razbila je Njemačko i Austro-Ugarsko carstvo te »iznevjerila« talijanske imperijalističke pretenzije na Balkanu. Međuratni fašizam, u nekim bitnim aspektima, može se smatrati reakcijom uslijed frustrirane borbe za profit. Fašisti su glasno najavljivali svoje buduće »carstvo« a u isti mah inzistirali na jačanju nacionalnih demografskih snaga. Povećavanje fonda radne snage bilo je gotovo isto tako važno kao i veća dostupnost prirodnim resursima (teritorijalna ekspanzija). Hitlerova Njemačka vodila je politiku povećanog nataliteta a u manje razvijenoj Italiji, gdje je natalitet još uvijek bio visok, fašisti su administrativno sprečavali emigraciju. Uvoz strane radne snage bio je također od velike važnosti u ovom razdoblju s obzirom na odlazak domaćih radnika u vojsku. Da bi ratna industrija dalje mogla funkcionirati, Njemačka je »uvezla« 7,5 milijuna stranaca do rujna 1944.¹⁰ Najsurovija manifestacija eksploatacije strane radne snage odrazila se u brojnim radnim logorima nacističke Njemačke.

Razvoj poslijeratne migracijske perspektive u Evropi

Još u međuratnom razdoblju, napose u vrijeme ratnog naoružavanja, za-bilježeno je neprestano jačanje uloge države u kapitalističkoj proizvodnji. Taj je trend nastavljen i nakon drugoga svjetskog rata. U koncentraciji kapitala u obliku raznih monopola sve je prisutnija državna kontrola nad sredstvima proizvodnje koja je dobila naziv »državni kapitalizam«. Uloga države bila je također ključna u fazi poslijeratne izgradnje i obnove ratom razorene Evrope, iako se tada zapadnoevropski kapital nalazio u novoj razvojnoj etapi koji su neki promatrači nazvali »kasnim kapitalizmom«.¹¹

Nakon rata klasični kolonijalni sistem imperijalizma bio je u raspadanju. Kolonijalističke zemlje Evrope nisu više bile svjetske velesile i sve im je teže bilo

⁸ V. I. Lenin: »Kapitalizm i imigracija rabočih«, *Polnoe sobranie sočinienij*, tom 45, Moskva, 1964.

⁹ A. Gramsci: *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino, 1975, str. 131.

¹⁰ Podatak iz knjige: Edward L. Homze: *Foreign Labour in Nazi Germany*, Princeton University Press, New Jersey, 1967, str. 231, citiran u radu: Stephen Castles and Godula Kosack: *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, London, 1973, str. 23.

¹¹ U vezi s migracijskom problematikom M. Nikolinakos izričito koristi ovaj izraz.

zadržati prekomorske posjede. S druge strane, demografsko stanje u većini tih zemalja pogoršano je zbog katastrofalnih gubitaka stanovništva u ratu i zbog intenzivne emigracije izbjeglica i raseljenih osoba u prekomorske zemlje neposredno nakon rata. No unatoč iscrpljenosti fonda radne snage, posljedice uništenja proizvodnih pogona u ratu i demobilizacija vojnika u poratnim godinama dovele su do sveopće nezaposlenosti. To je stanje bilo najuočljivije na području Savezne Republike Njemačke (proglašene 1949). Bilo je tada zaista teško predvidjeti da će jednoga dana Zapadna Evropa postati područje masovne imigracije.

Pedesetih godina Zapadna Evropa ponovno je uspostavila konkurentnost na svjetskom tržištu. Osim što je nova uloga države omogućila smišljeno planiranje privrednog aparata, priljev inozemnog (uglavnom američkog) kapitala i drugi oblici pomoći iz inozemstva djelovali su na brz oporavak evropske privrede. Američka pomoć Zapadnoj Evropi uklopila se u opći okvir »hladnog rata«, jer je uspješan razvitak ovog područja u propagandističkom smislu isticao »vrijednosti« zapadnog sistema u odnosu na socijalističku zajednicu u istočnoj Evropi.¹² Brzo je došlo do apsorpcije raspoložive radne snage i do pada stope nezaposlenosti. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, u uvjetima povoljne privredne konjunktura, bilježena je puna zaposlenost u većini industrijskih zemalja Evrope. Da bi se dalje koristili povoljni uvjeti na svjetskom tržištu, i da nestašice radne snage ne bi potkopale profit, jedino je preostalo da se stranim radnicima otvore granice. No već nekoliko godina prije toga strani radnici počeli su tražiti posao u društveno neatraktivnim djelatnostima primarnog i tercijarnog sektora što je omogućilo napredovanje domaćeg radništva u prestižna zanimanja. Povoljna privredna konjunktura pospiješila je ovaj proces i dovela strane radnike u industrijski sektor privrede.

Imigracija prema Zapadnoj Evropi u poratnim godinama počela je skromno i ne baš organizirano. Zakonske mjere obično su naknadno slijedile kad bi se u javnosti imigracijskih zemalja javila uzbuna o prevelikoj učestalosti »stranog elementa« ili kad bi zemlje emigracije postale svjesne potrebe da reguliraju migracijske odljeve. U nedostatku odgovarajućeg pravno-administrativnog okvira, migracijski je proces često mimošao službene kanale i pretvorio se u ilegalni tok radne snage. S druge strane, povijesne strukture stvorene sa sasvim drugom namjerom od strane imigracijskih zemalja vrlo su često usmjeravale pojedine nacionalne migracijske struje prema određenim zemljama primitka. Kao i u prošlom stoljeću, irski migranti krenuli su na rad u Englesku i Škotsku, a staro britansko carstvo, današnji Commonwealth, naglo se »pretakalo« u svoju bivšu metropolu pojavom masovne azijske i karipske imigracije. Djelomično iz rasističkih razloga, vlada Velike Britanije uvela je restrikcije na imigraciju iz zemalja Commonwealtha godine 1962. (Commonwealth Immigrants Act). Slično »pretakanje« bivših kolonija predstavlja alžirska i zapadnoafrička migracija prema Francuskoj i migracija Indonežana i Senegalaca prema Nizozemskoj. Ipak, usprkos važnosti ove postkolonijalne »kolonijalno uvjetovane« migracije, najmarkantnije obilježje evropske ekonomske migracije sve do naftne krize 1973. jest ogromni udio zemalja Sredozemlja u ovom transferu radne snage.

Kao geografsko »srce« sredozemnog prostora, Italija je dugo vremena »slala« najveće migrantske kontingente prema Francuskoj, SR Njemačkoj i Švicarskoj. Španjolska i portugalska migracija nije se tako univerzalno usmjerila kao talijanska, jer je postojala očita polarizacija prema Francuskoj i francuskom

¹² Vidi diskusiju R. Cheplis u radu: »Migration Policies and Return Migration with Particular Reference to Yugoslavia«, *Studi emigrazione*, broj 63, Roma, 1981, str. 320.

govornom dijelu Švicarske. Grčka migracija tekla je uglavnom prema SR Njemačkoj. Poslije, uključivanjem Jugoslavije i Turske u transevropsku migraciju, prostorna koncentriranost vanjskih migranata iz ovih dviju zemalja u SR Njemačkoj upotpunila je sliku geografske simetrije evropskih migracija.

Bitno je primijetiti da se uključivanje u migracijski proces širilo od sjevera prema jugu, odnosno od centra prema periferiji. Talijanska vanjska migracija bila je povijesno najstarija tako da su se talijanski migranti već proširili po čitavoj Evropi, i to u prilično velikom broju. Ipak, Talijana je najviše bilo u Francuskoj u pedesetim godinama. Početkom idućeg desetljeća, međutim, bilo je u Francuskoj više novih imigranata iz Španjolske a krajem istog desetljeća francuskim imigracijskim priljevom dominiraju Portugalci. U SR Njemačkoj Talijani su bili najbrojniji među stranim radnicima sve do 1969; Jugoslaveni su ih brojčano nadmašili 1970, a dvije godine poslije Turci su bili na vrhu popisa najbrojnijih stranih radnika u toj zemlji. S druge strane, u svakoj pojedinoj zemlji emigracije ponavljao se isti proces *difuzije migratornosti*. Intenzivno emigriranje iz Italije zahvatilo je njezine sjeverne pokrajine još u prošlom stoljeću da bi se tek nakon rata »emigracijsko žarište« te zemlje definitivno »smjestilo« na području nerazvijenog Juga. Difuzija migratornosti isto se tako primjećuje i u Jugoslaviji. Iako Hrvatska i Slovenija imaju natproporcionalni udio među vanjskim migrantima iz Jugoslavije u odnosu na njihov udio u stanovništvu zemlje, udio migranata iz manje razvijenih republika i pokrajina s vremenom raste. U turskom slučaju, emigracija se širi od Egejskog i Mramornog mora prema istočnoj Anatoliji.

Migracijski proces u pojedinim zemljama emigracije odražava promjene u nacionalnim ekonomijama uz djelovanje »ideoloških aparata« industrijskih zemalja na životne aspiracije stanovništva u ovim manje razvijenim (srednje razvijenim) zemljama. To znači da se emigracija javlja bilo kao egzistencijalna nužnost, bilo kao slobodan izbor pojedinaca. U prvoj instanciji, potreba za većom proizvodnošću rada nameće kapitalno intenzivnu tehnologiju srednje razvijenim zemljama koja je vrlo često neophodna žele li te zemlje postići konkurentnost na svjetskom tržištu i veći dohodak po stanovniku u dužem roku. Viškovi radne snage pojavljuju se prije svega u primarnom i sekundarnom sektoru privrede što se zatim rješava odlaskom jednog dijela seljaštva i radništva na rad u inozemstvo. Ovo je sasvim u skladu s postavkom da industrijalizacija pokreće migraciju radne snage. Bitno je naglasiti, međutim, da u »kasnom kapitalizmu« privredni polet zemalja industrijskog »centra« nameće tempo i tip razvoja »periferiji« koja, pokušavajući da održi korak, često doživljava deformacije privrednog aparata. S druge strane, kad se privreda jedne zemlje »modernizira«, zarade u zastarjelim privrednim granama, pretežno u zaostalim područjima stagniraju ili padaju do granice egzistencije zahvaljujući djelovanju mehanizama unutrašnjeg tržišta. Primjena principa nacionalne solidarnosti usporava ovaj trend na uštrb rasta zarada u propulzivnim privrednim granama. Stoga proces emigracije često počinje u razvijenim dijelovima emigracijskih zemalja a zatim se širi i zahvaća ostala područja jer se migracijska alternativa s vremenom generalizira kao »praktično rješenje za sve«. Tome treba dodati motivacijski moment, tj. »inflaciju ambicija« stanovništva emigracijskih zemalja koja razvija, pogotovu kod mladih ljudi, »migracijski sindrom«. V. Katunarić definira ovu pojavu ovako: »Migracijski sindrom jest stanje u kojem se reduciraju vrijednosti koje vezuju uz postojeću sredinu a izbijaju vrijednosti ili količina i intenzitet vrijednosti koji se mogu zadovoljiti tek u drugoj sredini.«¹³ Ove su zapravo vrijednosti industrijskog »centra« koje se »prijevremeno« importiraju u zemlje »periferije«.

¹³ Vjeron Katunarić: »Mladi radnici u stranim zemljama«, *Rasprave o migracijama*, sv. 17, Zagreb, 1975, str. 24.

Momenti nužnosti i slobode izbora često se međusobno isprepleću i migracija zatim postaje prihvatljiva alternativa ne samo za nezaposlene i »sira-tinju« nego i za mlade koji traže »bolji život« i općenito za sve pojedince čija primanja i društveni prestiž ne omogućavaju željeni standard u zemlji rođenja. Stvaraju se informacijski kanali i službeno organizirani oblici migracije pa tako migracija prestaje biti nekakvom »avanturinom« za inovativne mlade muškarce s dobrim radnim kvalifikacijama i postaje standardizirano rješenje razvojnih defor-macija. Krajnja posljedica ovog trenu jest prekomjerna emigracija i stvaranje prvih nestašica radne snage na tržištu rada emigracijskih zemalja koje se mogu samo djelomično riješiti unutrašnjim transferom radnika iz zaostalih privrednih grana i još teže s pomoću povratničke migracije (vraćanje migranata u zemlju porijekla). M. Nikolinakos pokazao je, koristeći se primjerom Grčke, da velike razlike u primanjima i životnom standardu između srednerazvijenih i visoko-razvijenih zemalja sprečavaju da se povratničkom migracijom riješi ovaj protu-ječan problem nedostatka radne snage u emigracijskim zemljama.¹⁴

Iako migracija često rješava egzistencijalne i aspiracijske potrebe samih migranata, P. Cinanni iznio je mišljenje da joj ovo nikada nije osnovna funkcija.¹⁵ Migracija radne snage uvjetovana je potrebama imigracijskih zemalja koje se u »kasnom kapitalizmu« poklapaju s potrebama kapitalističkog »centra«. Već smo ukazali na činjenicu da imigracija usporava rast organskog sastava kapitala i da time odražava profitne stope. Profit je osnovni pokretač migracije radne snage i bilo koja korist samim migrantima ili njihovim zemljama porijekla mora se interpretirati kao sekundarna u ovom pogledu! Na tržištu radne snage imigra-cijskih zemalja migracija isto tako osigurava primat potražnje, što stavlja rad-nike u položaj ovisnosti. Zapadni promatrači naglašavaju da ovo umanjuje in-flaciju nadnica za vrijeme povoljne konjunktura i da se, zahvaljujući tome, realni dohodak radništva povećava u dužem roku. Böhning to ovako formulira: »Činje-nica da kolač raste brže nego što bi inače rastao u osnovi je rezultat rentabil-nosti proizvodnje u uvjetima uvoza radne snage — uostalom to je smisao zapo-šljavanja stranaca.«¹⁶ »Veći kolač« stvara mogućnosti za širu afirmaciju kasno-kapitalističkog koncepta »države blagostanja«. No ova bitno »ekspansionistička« argumentacija može se kritizirati s gledišta svjetske podjele bogatstva. Veća produktivnost u zemljama »centra« znači da se profit mora realizirati u zemljama »periferije« koje se sve više nalaze u podređenom položaju u odnosu na Zapadni kapital. Krug se zatim zatvara i zemlje »periferije«, pokušavajući da konkuriraju razvijenom svijetu, ulaze u intenzivnu industrijalizaciju (vrlo često s pomoću ino-zemnog kapitala) i »ekstenzivnu proizvodnju viškova radne snage«. Migracija će i dalje radati migraciju; španjolski migranti zamjenjuju Talijane na tržištu rada u Francuskoj, a turski radnici zamjenjuju Jugoslavene i Talijane u SR Njemačkoj.

Konjunktorna uloga radnika migranata i pitanje radničkog jedinstva

»Vrzino kolo« migracije radne snage, s gledišta svjetske podjele rada, ima vrlo važne reperkusije na unutrašnjem planu imigracijskih zemalja. Sve do naftne krize godine 1973. bilo je uobičajeno govoriti o »konjunkturpufferskoj« ulozi stranih radnika na tržištima rada imigracijskih zemalja. Strani radnici dobivali su vremenski ograničene radne i boravišne dozvole za vrijeme visoke privredne

¹⁴ Marios Nikolinakos: »The Contradictions of Capitalist Development In Greece: Labour Shortages and Emigration«, *Studi emigrazione*, broj 30, Roma, 1973.

¹⁵ Paolo Cinanni: *Emigrazione e unità operaia*, Feltrinelli, Bologna, 1976, str. 17.

¹⁶ W. R. Böhning: »Ekonomski učinci zapošljavanja stranih radnika s osobitim osvrtom na tržište rada zapadnoevropskih postindustrijskih zemalja«, *Rasprave o migracijama*, sv. 3/4, Zagreb, 1974, str. 47.

konjunktura da bi im se za vrijeme recesije moglo, barem teoretski, otkazati »gostoprimitstvo«. Drugim riječima, nestašice radne snage ne bi potkopale profit za vrijeme ekspanzije a »država blagostanja« ostala bi pošteđena tereta domaće nezaposlenosti u doba recesije. Ova logika najbolje se vidi na primjeru SR Njemačke u šestom desetljeću ovog stoljeća.

Između 1961. i 1966. potražnja za radnom snagom u SR Njemačkoj rezultirala je u otvaranju 840.000 novih radnih mjesta dok je demografski proces starenja povukao 425.000 domaćih radnika s tržišta. Nezaposlenost, koja reflektira stanje unutrašnjih rezervi radne snage, pala je na ispod 1% u ovom razdoblju ekspanzije. Godišnji priljev od 150.000 stranih radnika spriječio je tada eventualnu napetost na tržištu rada. S druge strane, kada je konjunktura naglo pala godine 1967, broj radnih mjesta bio je smanjen za 800.000. U toj godini 300.000 stranih radnika vratilo se kući, dok je stopa nezaposlenosti u SR Njemačkoj ostala na »prihvatljivoj« razini od 2,1%. Zahvaljujući ovoj imigrantskoj logici, radnik migrant u Njemačkoj proglašen je privremenim gostom ili »gastarbeiterom« (gostujućim radnikom) koji je dobro došao jedino u vrijeme ekspanzije. Uspješnost »gastarbeiterskog obrasca« uvoza radne snage rezultirao je u masovnoj regrutaciji stranaca za potrebe njemačke privrede sve do 1973. Ova smišljena regrutacija, koja je odabirala najsposobnije i najvitalnije strane radnike, odgovorna je za ogromni udio Jugoslavena i Turaka među migrantima u SR Njemačkoj.

Pojava regrutacije otkriva još jednu bitnu karakteristiku migracije radne snage u Evropi i naročito migracije »gastarbeiterskog« tipa. Imigracijske zemlje radije su regrutirale manje zaštićenu radnu snagu koju su mogle administrativnim mjerama kontrolirati. Migracijska politika (sic!) Evropske Zajednice vrlo jasno ilustrira ovu konstantu. Pedesetih godina, u vrijeme stvaranja EZ, migracija unutar te formacije bila je ključna pri smanjivanju napetosti na tržištu rada zemalja članica. Istine radi, migracija unutar Zajednice bila je tada gotovo istovjetna s talijanskom vanjskom migracijom, jer je Italija bila jedina zemlja u sklopu EZ »specijalizirana« za izvoz radne snage. U to vrijeme, doduše, radnici migranti iz EZ na radu u drugim zemljama članicama nisu uživali neke posebne povlastice, nego su, kao i radnici iz »trećih« zemalja (tj. porijeklom izvan EZ) potpali pod režim radnih i boravišnih dozvola. Za »unutrašnje migrante« na području Zajednice taj je režim uklonjen tek Rimskim ugovorom iz godine 1968. No ova promjena nije mnogo koristila talijanskim migrantima jer je nastupila upravo u trenutku kad je Italija počela bilježiti *pozitivnu* migracijsku bilancu s inozemstvom. Drugim riječima, talijanski migranti dobili su pravo na slobodno kretanje, nastanjivanje i zapošljavanje u drugim zemljama EZ u času kad je masovna radna migracija iz Italije već postala stvar prošlosti. Slično tome, grčki migranti nisu imali mnogo koristi od Rimskog ugovora jer je Grčka ušla u sastav EZ tek 1980, a dotad je grčki migracijski odljev »presahnuo«. Čak i neovisno o tome, EZ odredila je prijelazni rok prije nego što će se načela Rimskog ugovora odnositi na grčku migraciju. U slučaju Španjolske, Portugala i osobito Turske, bojazan da bi načela Rimskog ugovora »stvarno imala učinka« prisutna je u pregovorima oko ulaska ovih zemalja u sastav EZ.¹⁷ Stoga se svakako može reći da se migracija u sklopu EZ oslobađa administrativnih ograničenja tek »post festum« — odugovlačenje rješenja o slobodnoj migraciji unutar Zajednice do 1968. (u slučaju Italije) i kasniji primitak Grčke (i eventualno drugih zemalja) potvrđuju ovu činjenicu. S druge strane, pojačana migracija (i regrutacija) radnika iz »trećih« zemalja uslijedila je, barem u slučaju SR Njemačke, nakon prihvaćanja Rimskog

¹⁷ Berlinski senat u jesen 1979. ovako je izrazio ovu bojazan: »Senat će u suglasnosti sa saveznom vladom nastojati da po zaključenju sporazuma o priključenju Turske EZ 1986. ne dode do priljeva nove radne snage iz Turske.« Vid: »Smjernice i nove mjere integracije inozemnog stanovništva u Berlinu«, *Rasprave o migracijama*, broj 64, Zagreb, 1980, str. 110.

ugovora! Usprkos svim faktorima koji su povezivali zemlje članice EZ, migracija radne snage ostala je pod kontrolom *pojedinih* imigracijskih zemalja.

Mada su se zemlje industrijskog »centra« Evrope sve više specijalizirale i međusobno integrirale, razvijajući tako pojam političkoga i gospodarskog jedinstva regije, njihov pojedinačni pristup problemu uvoza strane (dodatne) radne snage stvorio je čitavu paukovu mrežu bilateralnih ugovora s pojedinim zemljama emigracije koja je odražavala njihove separatne interese. U uvjetima vrlo nalik na »tržište kupaca«, bilateralni ugovori omogućili su zemljama emigracije tek neku pasivnu kontrolu nad migracijskim odljevom dok su imigracijske zemlje osiguravale sebi jeftinu i kvalitetnu radnu snagu koju su podredili sistematskom režimu kontrole. Takav sistem podrazumijevao je mogućnost rotacije, tj. primanja i repatrijacije više skupina stranih radnika u kraćim intervalima ovisno o konjunkturalnim potrebama. Činjenica da je naftna kriza sedamdesetih godina donekle izmijenila ovu strategiju ne mijenja tok stvari. Radnici koji podliježu administrativnim kontrolama bili su najtraženiji. Tome treba dodati da je regrutirana radna snaga već unaprijed odgovarala zahtjevima poslodavaca. Imajući na umu tu činjenicu lako se može shvatiti zašto su radnici iz »trećih« zemalja vrlo uspješno konkurirali Talijanima na području EZ. Usprkos formalnim privilegijama iz Rimskog ugovora, talijanski migranti imali su vrlo visoke stope nezaposlenosti u zemljama rada. Istine radi, repatrijacija nezaposlenih radnika iz »trećih« zemalja jednim dijelom objašnjava zašto se oni rjeđe nalaze na popisima nezaposlenih. No ipak izgleda da je sloboda na nezaposlenost samo druga strana medalje slobodnog kretanja, nastanjanja i zapošljavanja za vanjske migrante.

Teorija o međusobnoj konkurentnosti različitih segmenata radničke klase prisutna je već u radovima klasika marksizma. Analizirajući prilike u Engleskoj, Engels je među prvima iznio mišljenje da je imigracija jedan od faktora koji razbijaju jedinstvo radničke klase. On je smatrao da je irska imigracija činilac poniženja kojemu je izložen engleski radnik i da je permanentni činilac koji djeluje nazadno na čitavu radničku klasu.¹⁸ Lenjin je, doduše, bio optimist u ovom pogledu. On je tvrdio da »radnici koji su proživjeli svaku vrstu štrajkova u Rusiji, nose čak u Ameriku duh hrabrijih i ofanzivnijih štrajkova«.¹⁹ Dok je Engels u svoje vrijeme govorio o migrantima koji su kao poluseljaci pošli iz Irske s nerazvijenom klasnom svijesti, Lenjin je govorio o ljudima koji su već u zemlji porijekla pripadali svjesnom elementu radničke klase.²⁰ I jedni i drugi također su prisutni u današnjoj transevropskoj migraciji radnika. Regrutacija radnika migranata iz ekonomski nerazvijenih zemalja kao što je Turska (u kojima tek počinje proces »poradničenja seljaštva«), i visoke stope nezaposlenosti kod emancipiranih i klasno svjesnih talijanskih migranata, mogu se tumačiti kao pokušaj razdvajanja radničkog jedinstva u zemljama imigracije. Što su migranti manje klasno svjesni to je veća opasnost da kapital koristi logiku »divide et impera«.

Na jedan prilično radikalni način P. Cinanni postavlja pitanje radničkog jedinstva kao središnji problem migracije radne snage. On smatra da se »vrzino kolo« migracije može jedino prekinuti jedinstvom radničke klase u zemljama rada, i da etničke diferencijacije koje postavljaju posebne interese iznad klasnog interesa, kao i povratničke politike koje obećavaju bolji život tek u budućnosti, ne smiju udaljiti akcije od ovog cilja. Vrlo je zanimljivo da se i povratnička politika oštro kritizira! Cinanni kaže da: »... perspektiva 'povratka' nije politički produk-

¹⁸ F. Engels: Položaj radničke klase u Engleskoj, Prosveta, Beograd, 1977, str. 91.

¹⁹ V. I. Lenin, op. cit.

²⁰ Gramsci je pravio razliku između njemačke i talijanske emigracije. Prvu je označio kao »organsku« a drugu kao »elementarnu«. Razvoj kapitalizma pretvorio je njemačke migrante u industrijske radnike još u staroj domovini. S druge strane, mnogi talijanski migranti napustili su Italiju kao poljoprivrednici koji još nisu poznavali industrijski način proizvodnje (op. cit., str. 132).

tivna zbog samog ponašanja radnika koji se, ne imajući drugu alternativu, nada da će skratiti svoj boravak u stranoj zemlji i s takvim ciljem dobrovoljno se prepušta dugim satima izrabljivanja; on pasivno podnosi disciplinske mjere, prihvaća bez prigovora najgoru diskriminaciju, najsamovoljnije policijsko zastrašivanje; on ostaje odvojen od lokalne radničke klase, negirajući internacionalnu solidarnost, i tako ostaje ekskluzivna roba poslodavaca.«²¹ Ova tvrdnja zasluži posebnu pažnju.

Radničko jedinstvo može se razbiti po etničkim linijama, što podrazumijeva izvjesnu dozu etničke netrpeljivosti, ili, kako tvrdi Cinanni, jedinstvo se može razbiti obećavajući stranim radnicima »mitske« perspektive povratka. Etnička netrpeljivost u današnjoj Evropi, iako očita, zbog strahota prošlog rata vrlo je rijetka u izjavama službenih ličnosti imigracijskih zemalja. S druge strane, privremenost rada u inozemstvu i mogućnost povratka ne samo što se javlja u raspravi o migraciji, ona se prihvaća i pozitivno vrednuje kako u imigracijskim tako i u emigracijskim zemljama. Tako želja za povratkom, koja kod mnogih današnjih migranata traje već desetak godina, deradikalizira strane radnike u najboljim godinama njihova života a povratak često postaje »izvoz nezaposlenosti« s gledišta zemalja imigracije. Cinanni ipak nije protiv povratka općenito. On je jedino protiv »mita o povratku« koji pomaže kapitalu da koristi pojedine segmente stranog radništva kao instrument konkurentnosti preostalom dijelu radničke klase u zemlji rada. Da bi se povratak stvarno realizirao, treba u ovu borbu uključiti i radnike u emigracijskim zemljama, »... s takvom borbom, sazrijet će istovremeno i perspektiva, u dužem roku, o 'povratku' radnika migranata u svoje zemlje porijekla...«²²

S gledišta emigracijskih zemalja teško je u cijelosti prihvatiti ovakvu oštru kritiku koja je dijelom usmjerena i protiv pokušaja organizirane repatrijacije vanjskih migranata. Od svih zemalja emigracije Jugoslavija prednjači u pokušajima da se povratak radnika migranata uključi u razvojne planove zemlje. Jugoslavija je, osim toga, jedina socijalistička zemlja koja »izvozi« radnu snagu u zemlje Zapadne Evrope (tj. ukoliko apstrahiramo Alžir iz ovog konteksta). Već smo spomenuli da »centar« često nameće uvjete industrijalizacije »periferiji« i time pogoršava problem nezaposlenosti u srednje razvijenim zemljama. Zakoni tržišta multipliciraju deformacije na unutrašnjem planu. Da bi Jugoslavija uspjela izgraditi efikasan socijalistički poredak trebalo je zemlju organski razvijati i prihvatiti rizike uključivanja na svjetsko tržište. Cijena toga, nakon privredne reforme šezdesetih godina, bila je nezaposlenost i masovna vanjska migracija. Migracija je time postala nužno zlo. U skladu s tim jugoslavenska migracijska politika, da bi ostala dosljedna krajnjim ciljevima socijalizma, morala je osigurati svojim vanjskim migrantima udio u budućnosti zemlje. U tom duhu, dakle, treba tumačiti jugoslavensku migracijsku politiku u kojoj povratak proizlazi iz njezine humane orijentacije.

Trebalo bi spomenuti još jednu tipičnost koja proizlazi iz jugoslavenske migracijske politike. S obzirom na naglašenost motiva povratka u toj politici, jugoslavenska terminologija govori o radnicima »na privremenom radu u inozemstvu«. Upravo ovo inzistiranje na elementu »privremenosti« odražava jugoslavensko shvaćanje da njezini radnici izvan domovine ostaju sastavnim dijelom domaćeg stanovništva i domaće radničke klase. Takav pristup sadrži u sebi spomenutu humanu orijentaciju koja u krajnjoj instanciji ide za tim da radnicima migrantima jamči dostupnost do domovine. Ovaj psihološki aspekt jugoslavenske

²¹ P. Cinanni: op. cit., str. 164.

²² Ibidem, str. 166.

migracijske politike možda je važniji od motiva da povratak migranata iz inozemstva bude i ekonomski produktivan za razvoj područja emigracije.²³

Strukturalna potreba za stranom radnom snagom u Evropi

Vrativši se problemu funkcije stranih radnika u privredi Zapadne Evrope, važno je spomenuti da se struktura samog privrednog aparata na ovom području nije bitno promjenila sve do početka sedamdesetih godina. Ekspanzija na svjetskom tržištu ovisila je o usavršavanju robe u uvjetima poluautomatizacije, a granica ekspanzije, koja je općenito odgovorna za politiku »uvoza« radne snage, predstavljala je sužavanje domaće ponude radne snage uslijed pune zaposlenosti i demografskog starenja. Privredni aparat rastao je u širinu brzom kvantitativnom ekspanzijom faktora rada i kapitala i razmjerno slabijim utjecajem tehnoloških faktora napretka.²⁴ Uvidjevši ovaj aspekt problema neki su promatrači, polazeći preko teze o konjunkturnoj ulozi inozemne radne snage, razvili pojam o strukturalnoj potrebi za stranim radnicima u zemljama evropskog »centra«. Iako je povoljna konjunktura uvjetovala početni »uvoz« radne snage, organsko uključivanje stranih radnika u bitne sektore privrede smanjivalo je mogućnost masovne repatrijacije u doba recesije. Jedan dio stranog radništva ostao je potreban u zemljama rada.

Sa sociološkog gledišta postojao je još jedan razlog zašto su vanjski migranti postali potrebni u zemljama rada. W. R. Böhning tumači da je puna zaposlenost nacionalne radne snage uz imigraciju iz inozemstva omogućila domaćem radništvu da se »unaprijedi« u atraktivnija zanimanja i da je porast životnih ambicija, obrazovanja i aspiracija ostavio sve više praznih radnih mjesta u loše plaćenim i općenito neatraktivnim djelatnostima (u kućnoj usluzi, turizmu, javnoj čistoći, poljoprivredi, rudarstvu, bolnicama itd.).²⁵ Stranci su se prvo zaposlili u ovim potonjim djelatnostima. Daljnjom ekspanzijom na svjetskom tržištu i kontinuirana neelastičnost domaće ponude radne snage zahtijevala je veću i razno-

²³ Ovdje, međutim, treba spomenuti i neke bitne kritike jugoslavenskih gledanja na problematiku migracije. Cinanni je osobito oštar u kritici Friganovićeve i Baučićeve interpretacije migracijskog fenomena. Friganović, navodno, nije dovoljno kritičan u analizi jugoslavenske migracije prema Francuskoj, a Baučić, prema mišljenju Cinanni, previše ističe pozitivnu ulogu migracije u razvitku regija porijekla. Time on zanemaruje »podrazvijajući« (sottosviluppante) učinak imigracijskih politika »imperijalističkih« zemalja kao i povijesno iskustvo Irske. Ovaj kritičar, doduše, upada u dogmatizam kada tvrdi da: »Emigracija iz jedne socijalističke zemlje uvijek je loš primjer greške koju će platiti čitav radnički pokret: ne može jedan dio radnika jedne socijalističke zemlje graditi samoupravljanje, čak i unatoč nasljeđenim poteškoćama iz prijašnjeg režima kapitalističkog izrabljivanja, a da drugi dio zbog tih istih poteškoća bude preodređen za »trgovinu« radom u inozemstvu« (op. cit., str. 195). No u svakom slučaju Cinanni s pravom primjećuje da »... ovo treba objasniti i izložiti kritički u samom radničkom pokretu i prije svega pred jugoslavenskim radnicima koji emigriraju i koji se u zemljama imigracije nalaze u najvećoj neprilici, ne znajući kakvo objašnjenje treba dati drugim radnicima o svom aktualnom stanju...« (op. cit.). Čuli su se i u Jugoslaviji slični komentari. Tako je Z. Šeparović tvrdio: »Dogodilo se da je u nas u socijalizmu, u slobodi, naš oslobođeni čovjek bio naprijed neslobodan, zatim relativno slobodan da odabere mjesto trajnog boravka, a onda šezdesetih godina naš oslobođeni čovjek bio je slobodan izabrati neslobodu, otići u pampase, izabrati rad na »kani« i rezanju šećerne repe u Queenslandu.« (»Socijalni problemi, kriminalitet i viktimizacija na primjeru naših Iseljenika u Australiji«, *Rasprave o migracijama*, broj 59, Zagreb, 1979, str. 65—66). Šeparović definira zatim jedan duboko humani cilj koji treba uključiti u migracijsku politiku a koji se ponekad deformira: »Trebalo bi se boriti za taj element koji se gubi iz ovog tkiva, iz ovog naroda. Dokazivati gospodarske probitke iz iseljavanja velikog dijela svoga naroda može samo netko koji umjesto srca ima bankovne čekovne doznake onih koji rintaju za druge u tuđini« (ibidem, str. 66).

²⁴ D. Maillat opisuje takav trend u Švicarskoj. Privredna struktura u Švicarskoj ostala je nepromijenjena iako je potražnja za švicarskom robom naglo porasla u vrijeme obnove ratom opustošene Evrope. Vrlo je brzo došlo do apsorpcije raspoložive radne snage u samoj zemlji tako da je »uvoz« radne snage iz inozemstva postao važan faktor u zadovoljavanju zahtjevima svjetskog tržišta. S druge strane, sveobuhvatna nezaposlenost u drugim evropskim zemljama neposredno nakon rata omogućila je upravo takvo korištenje tuđih »viškova« radne snage. Zahvaljujući ovom priljevu inozemnih radnika investicije u tehnološkoj sferi nisu bile neophodne i sve je to dalje održavalo postojeću strukturu privrednog aparata u Švicarskoj. (Vidi: »Ekonomske posljedice zapošljavanja stranih radnika u Švicarskoj«, *Rasprave o migracijama*, sv. 1, Zagreb, 1974, str. 4.)

²⁵ W. R. Böhning: op. cit., str. 10.

vršniju imigraciju radnika. Stoga su se radnici migranti s vremenom uključili i u konkurentne grane industrije koje su zatim postale ovisne o njihovoj prisutnosti.

Na temelju teze o strukturalnoj potrebi koja čini zemlje imigracije ovisnim o stranoj radnoj snazi, Böhning je razvio koncept o samoodržavanju imigracijskog toka i *sazrijevanju* migracije. U prvom stadiju migracije, prema Böhningu, migranti su uglavnom muškarci i dolaze na kraći rok. U idućoj fazi, zatim, boravak migranata u zemlji rada postaje duži a povećava se i njihov ukupan broj. U trećem stadiju regrutacija se stranaca intenzivira i zahvaća nova emigracijska područja (npr. Tursku i Jugoslaviju sredinom i krajem šezdesetih godina). U ovoj su fazi radnici migranti relativno dugo u zemlji rada i mnogi dovode bračne drugove i djecu što povećava udio neaktivnih (uzdržavanih) osoba u stranoj populaciji. Migranti tada povećavaju potražnju za trajnim i trenutnim potrošnim dobrima i za društvenom infrastrukturom. Jedan dio migrantske populacije uključuje se u djelatnosti namijenjene zadovoljavanju potreba useljenog stanovništva. U zadnjem, četvrtom stadiju zrelosti migracijskog procesa, nastaju etničke zajednice u zemljama prijema sa po 200.000 do 300.000 pripadnika. Tada i domaće stanovništvo jače reagira na »opasnost« prevelike učestalosti »stranog elementa«. ²⁶ Ova Böhningova analiza prilično točno opisuje razvitak situacije u SR Njemačkoj do naftne krize.

Strukturalna teza o migraciji radne snage u biti negira element konkurentnosti između domaćeg radništva i imigracijskih radnika. Kao takva ona je bila korisna u suzbijanju pojave rasizma u široj javnosti zemalja imigracije. No »strukturalizam« isto tako opovrgava »konjunkturpufferšku« tezu, koja je zapravo jedna posebna verzija Marxova koncepta o rezervnoj armiji rada. Čini se, međutim, da i jedno i drugo polazište problemu sadrži dio istine. Analiza »kasnog kapitalizma« nužno se razlikuje od analize klasičnog obrasca kapitalističke proizvodnje. U »kasnom kapitalizmu« država je razvila teoriju o »klasnom miru« i o »državi blagostanja« kojoj u velikoj mjeri odgovara strukturalističko tumačenje imigracije. S druge strane, država u ulozi zaštitnika kapitala daje garancije poslodavcima da će u svojoj politici boravišnih i radnih dozvola održati primat potražnje na tržištu rada. Zanimljivo je da se analize migracije radne snage sve više vrše primjenom strukturalnog pristupa i da se ovaj trend poklapa sa sve većom afirmacijom zapadnoevropske socijaldemokracije. ²⁷ Treba naglasiti da je socijaldemokracija orijentirana ublažavanju kapital-odnosa putem socijalne reforme i da ne govori eksplicitno o njihovu ukidanju. Činjenica da su se stranci bez konkurencije zaposlili u određenim sektorima privrednog aparata ne znači da su time manje izloženi eksploataciji. Iako oni eventualno ne ugrožavaju interese domaćeg radništva, mogućnost međusobne zamjene pojedinih nacionalnih kontingenata stavlja stranu radnu snagu u vrlo nezavidan položaj. Konkurencija radnika iz »trećih« zemalja talijanskim vanjskim migrantima jedan je aspekt ove zamjenljivosti — drugi se sastoji u progresivnom povećavanju geografskog prostora iz kojih se regrutiraju migranti (difuzija migratornosti). »Strukturalizam« isto tako ne isključuje porast latentnog i otvorenog rasizma (reakcija domaćeg stanovništva) koja se, prema Böhningu, pojavljuje u četvrtom stadiju migracije.

Događaji nakon naftne krize godine 1973. potkrijepili su postavke »strukturalističke« teze. U tom trenutku gotovo su sve imigracijske zemlje Evrope obustavile regrutaciju strane radne snage i općenito spriječile svaku novu imigraciju radnika iz inozemstva. Ali unatoč ovom oštrom preokretu nije došlo do očekivanog otpuštanja radnika migranata zbog pada privredne konjunktore. Mada je po-

²⁶ W. R. Böhning: op. cit.
²⁷ C. U. Schierup izričito tvrdi da je zapadnoevropska migracijska politika dio strategije socijaldemokracije. (Vidi: »Imigranti i kriza«, *Naše teme*, broj 1/2, Zagreb, 1983, str. 65.)

vratnička struja postala prilično jaka iduće 1974, ona nije bila tako snažna i sveobuhvatna kao što je bila u prijašnjoj recesiji. Spomenuli smo da je za vrijeme recesije 1967. napustilo SR Njemačku 300.000 stranaca, što je potvrdilo »konjunkturpuffersku« tezu. Brojčano ista redukcija stranog radništva nakon 1973. dobivena je tek u razdoblju od 7 godina, iako je ukupna količina radne snage tada bila znatno veća od kvantuma prije 1967. Jedan prilično velik postotak inozemne radne snage postao je potreban privredi zemalja imigracije i to je onemogućilo primjenu »konjunkturpufferske« logike.

Razdoblje nakon naftne krize sedamdesetih godina okarakterizirano je obustavom radne imigracije i afirmacijom tzv. politike »integracije« stranaca u zemljama primitka. Obiteljska imigracija, tj. priljev uzdržavanih članova iz obitelji već zaposlenih migranata (bračnih drugova i djece), postala je osnovni faktor povećavanja strane populacije u zapadnoevropskim zemljama. Interpretacija ovog trenda bila je različita. Za neke, i to najčešće službene krugove imigracijskih zemalja, spajanje obitelji uvjetovano je humanim načelima »države blagostanja«, koja želi da se strana populacija što bolje uklopi (»integrira«) u »normalan« život zemalja prijema.²⁹ Drugima se činilo da su zemlje imigracije postale svjesne da će i ubuduće trebati izvjesnu količinu strane radne snage i da je dotadašnji sistem regrutacije zapravo kočio privredni napredak. E. Reyneri izrazio je mišljenje da je obustava imigracije radnika u Zapadnu Evropu uslijedila jer su mogućnosti poluautomatizirane proizvodnje gubile konkurentnost na svjetskom tržištu i sprečavale daljnje usavršavanje privrednog sustava. On kaže da (je) »... u analizi efekata imigracije na produktivnost rada, obilna radna snaga omogućila zemljama industrijalizirane Evrope da uspješno iskoriste sve mogućnosti poluautomatizirane proizvodnje, ali ih je ujedno zadržavala na tom tehnološkom stupnju jer je radikalna prestrukturizacija koja bi eliminirala procese s visokim intenzitetom nekvalificirane radne snage postala manje prikladna.«³⁰ Smatramo da je Reynerijeva tvrdnja točna i da je treba uklopiti u interpretaciji »integracijske« politike zemalja imigracije u postkriznom razdoblju. Takvim pristupom analiza nas neće odvesti izvan domene sociologije i u područje socijalnog rada, nego će i dalje potvrđivati povezanost socijalnog momenta s proizvodnom bazom.

S aspekta proizvodne baze, strani radnici već su integrirani u život zemalja imigracije jer bi u protivnome nakon 1973. uslijedio isti konjunktorni povratak kao i u prijašnjoj recesiji. Što je, dakle, smisao »integracijske« politike? Jedan dio stranaca koji je već dugo vremena boravio u zemlji rada stekao je pravo na neograničenu radnu i boravišnu dozvolu i time se uspio izvući iz režima administrativne kontrole. Opasnost od konjunkturnog otkaza i povratka u zemlju porijekla (»izvoz nezaposlenosti«) nije više prijetila ovom dijelu strane populacije iako je njihova prisutnost u zemlji rada mogla izazvati rasističke reakcije domaćeg stanovništva. G. Nagy analizira pojavu rasizma u Švedskoj. U toj zemlji, u kojoj nikad nije vođena neka »gastarbeiterska« politika i u kojoj rasizam nema duboke korijene u društvu, rasistički ispadi postali su brojni tijekom sedamdesetih godina.³⁰ Rasizam remeti »klasni mir« i direktno potkopava ideološku strukturu »države blagostanja«. »Integracijska politika« koja želi dati strancima sve blagodati

²⁸ Ovdje nailazimo na jedan rasprostranjeni koncept (koji je, osim toga, sastavni dio političke filozofije kršćanske demokracije) da je obiteljski život garancija društvene stabilnosti. Stabilnost, međutim, može se interpretirati i kao »deradikalizacija«. Iako bi bilo apsurdno negirati humane vrijednosti politike »spajanja obitelji«, koja je bila pozitivno ocijenjena u Helsinkiju, treba ipak uvidjeti do koje mjere ona služi interesima kapitala.

²⁹ Emilio Reyneri: *La catena migratoria*, Il Mulino, Bologna, 1979, str. 104.

³⁰ Geza Nagy: »Rasističke i ksenofobne tendencije u švedskom društvu i švedskim školama«, *Rasprave o migracijama*, broj 68, Zagreb, 1981. Iako je rasizam prisutan gotovo u svim zemljama imigracije, ističemo ovaj rad jer se odnosi na zemlju koja nije poznata po rasizmu a koja glasi kao školski primjer »države blagostanja«.

industrijskog društva (socijalnu infrastrukturu, sreden pravni status, pravo na stanovanje i obiteljski život, državno posredovanje u zapošljavanju) želi istovremeno prikriti njihov klasni položaj a rasizam ostaje zadnja posljedica njihove »inozemnosti«. Integracija se dakle javlja kao dio strategije »klasnog mira«.

Stabilizacija migracije u zemljama Zapadne Evrope nije smanjila rast stranog stanovništva jer je politika spajanja obitelji, kao i rađanje djece migranata u inozemstvu povećala udio neaktivnih migranata u tim zemljama. Od 1973. do 1980. broj stranih radnika u SR Njemačkoj, primjerice, pao je od 2,600.000 na 2,100.000 dok je ukupna strana populacija narasla od 4,000.000 na 4,500.000. Strana populacija postala je u pogledu dobnog i spolnog sastava izbalansiraniya. U skladu s tim trendom sve je više pažnje posvećeno djeci migranata u zemljama imigracije (tzv. »pitanju druge generacije migranata«).

U odnosu na pitanje djece migranata, integracijska politika naglašavala je potrebu da se obrazovne prilike za tu djecu poprave kako bi im se omogućilo uspješno funkcioniranje u društvu primitka. Stranu je djecu trebalo upoznati s kulturom i jezikom zemlje boravka ali ne zanemariti obrazovanje na jeziku zemlje porijekla. Ukoliko je ovo prvo bilo naglašeniye utoliko se ova politika mogla interpretirati kao pokušaj da se osigura nastavak »gastarberskih poslova« (predodređena za djecu migranata) bez »kulturalne prtljage« (»cultural baggage«) stranaca u zemljama stvorenim na osnovi pretpostavke o etnokulturnoj homogenosti.³¹

Pojam »funkcionalnosti u društvu primitka« povezan je s tezom o »nastavku gastarberskih poslova« u općoj matrici »strukturalne« potrebe za stranom radnom snagom u zemljama evropskog »centra«. S druge strane, programi za obrazovanje na materinskom jeziku migranata mogli bi poslužiti kao instrumenti »odnarođivanja« ako bi nastava tekla pod nadleštvom institucija imigracijskih zemalja. Velika je opasnost da se nasljeđe iz matične kulture svede na »folklorni« ostatak a da se »imput« iz imigracijskog društva svede na »funkcionalnost« i poticanje »potrošačke ideologije«. Time bi se stvarna identifikacija sa zemljom porijekla gubila (eventualni povratak bio bi vrlo otežan) a djeca migranata osposobljavala bi se točno za one djelatnosti koje su vršili njihovi roditelji. Situacija je, međutim, mnogo složenija jer se današnji privredni razvitak u Zapadnoj Evropi odvija pod snažnim utjecajem tehnoloških inovacija. Ukoliko se djeca migranata osposobe za poslove svojih roditelja, mogla bi ih čekati visoka nezaposlenost u budućnosti. Moguće je također da se u uvjetima ekstenzivne automatizacije i robotizacije (koja već zahvaća automobilsku industriju u kojoj rade mnogi današnji migranti), »izbor« djece migranata reducira na svega nekoliko krajnje marginaliziranih djelatnosti.³²

³¹ Većina zemalja Zapadne Evrope stvorene su i na osnovi ove pretpostavke. SR Njemačka je među imigracijskim zemljama najtipičnija u ovom pogledu. Čak i u pluralističkim zemljama poput Švicarske, Belgije i Velike Britanije, razvijen je osjećaj pripadnosti jednoj naciji ili kulturi.

³² U vezi s irskom imigracijom u Engleskoj u prošlom stoljeću, Engels je iznio mišljenje koje je korisno i u interpretaciji »integracijske« politike današnjih imigracijskih zemalja Evrope: »One, pak, grane u kojima je za rad potrebna duga obuka ili sredena trajna aktivnost, nepristupačne su za neuredne, nepostojane i pijane Irce. Da bi postao mehaničar (u Engleskoj se pod nazivom »mechanic« podrazumijeva svaki radnik koji radi u proizvodnji mašina), da bi postao fabrički radnik, on mora najpre primiti englesku civilizaciju i engleske običaje, tj. mora u stvari postati Englez. Ali za prostije, manje egzaktne radove, za koje je više potrebna snaga nego veština, Irac je isto tako dobar kao i Englez« (op. cit., str. 91.).

Nove imigracijske perspektive u zemljama emigracije

Sedamdesetih godina izbile su promjene i na strani izvoza radne snage. Pojava prijevremenog »uvoza aspiracija« i rast profesionalno-obrazovne strukture stvorili su uska grla u neatraktivnim privrednim djelatnostima u Italiji, Grčkoj i Španjolskoj isto kao i u zemljama evropskog »centra« dva desetljeća prije. Već smo spomenuli da je prekomjerna emigracija umnogome pospješila nestašicu radne snage u emigracijskim zemljama. Italija je prva među emigracijskim zemljama poslijeratnog razdoblja izmijenila opći izgled svoje migracijske perspektive i ušla u sastav imigracijskih zemalja kontinenta. S druge strane, difuzija migratornosti u područjima Azije i Afrike u doba opće obustave imigracije u zapadno-evropskim zemljama omogućila je »novim imigracijskim zemljama«, pogotovu Italiji, da jednim dijelom prihvate priljev koji bi se inače usmjerio prema evropskom »centru«.

Kao i druge »nove imigracijske zemlje«, Italija nije razradila neki sustavni mehanizam za prihvati i zapošljavanje potrebnih kontingenata strane radne snage. Postojeća regulativa bila je pretežno restriktivna. Stoga su imigranti, uvidjevši mogućnosti za zapošljavanje, često mimoišli službene kanale i ušli u zemlju s turističkim dokumentima što ih je dovelo u položaj ilegalnosti na tržištu rada. Od procijenjenih 800.000 stranih radnika u Italiji krajem sedamdesetih godina, tri četvrtine nisu bili prijavljeni. Ilegalni migranti predstavljaju idealne žrtve za kapitalističko izrabljivanje jer je prijetnja prijave i zatim deportacije omogućila poslodavcima da drže njihove nadnice na zaista niskoj razini. Ova činjenica animirala je talijanske sindikate i komunističku partiju da zatraži što bržu regulaciju boravišnog i radnog statusa stranaca u zemlji.

Na općem planu, M. Nikolinakos uvrstio je ovu zanimljivu pojavu *preobražaja migracijskih perspektiva* emigracijskih zemalja u okvir tumačenja migracije radne snage u »kasnom kapitalizmu«. On kaže da: »Ekspanzivni interesi zapadno-evropskog kapitala, kao i nova podjela rada između zemalja iz kojih radna snaga odlazi i zemalja u koje radna snaga dolazi, dovode do pojačane integracije određenog broja zemalja porijekla u ekonomski sistem i ekonomsko područje Zapadne Evrope. U tim zemljama (radi se uglavnom o zemljama južne Evrope), koje pokazuju negativne demografske razvoje, reproducira se isti fenomen i isti mehanizmi: njihov zavisani proces industrijalizacije, s jedne strane, i odlazak radne snage na tržište rada, a ti se deficiti mogu pokriti samo uvozom migranata iz manje razvijenih zemalja.«³³

Pretvaranjem zemalja evropskog Juga u zemlje imigracije završava se jedna etapa u povijesti migracije radne snage u Evropi. Istine radi valja reći da je ova transformacija tek na početku i da je zbog trenutne krize u svjetskoj privredi njezin tok vrlo usporen. No unatoč tome, moguće je predvidjeti da će buduća radna migracija prerasti kontinentalne razmjere i da će sadašnja trans-evropska migracija postati u većoj mjeri stvar slobodnog izbora. Teorijska postavka Nikolinakosa o širenju kapitalističke integracije vidljiva je u konkretnom primjeru povećavanja članstva EZ. Već smo spomenuli da se migracija radne snage u ovoj formaciji oslobađa administrativnih prepreka u času kada prestaje biti »nužna« s gledišta područja porijekla. »Nužnost« ipak ostaje i dalje kao pokretač »masovnih« migracija.

U budućoj etapi migracije radne snage, neovisno o ponovnom otvaranju Zapadne Evrope novim radnicima migrantima, možemo očekivati sve više migranata iz Afrike, Azije i Južne Amerike u metropolama kapitala. Pokušaji evropske

³³ Marios Nikolinakos: »Nacrt opće teorije migracija u kasnom kapitalizmu«, *Rasprave o migracijama*, sv. 49, Zagreb, 1978, str. 63—87.

socijaldemokracije (koja je pred nekoliko godina doživjela uspjehe u Francuskoj, Grčkoj i Španjolskoj, a neuspjehe u Velikoj Britaniji i SR Njemačkoj) da i dalje kontrolira kapital-odnose primjenom politike socijalnih reformi, morat će zahvatiti problem rasizma koji će otvoreno ugrožavati načelo o »klasnom miru«. Politička napetost koja bi mogla uslijediti u slučaju neuspjeha ove strategije mogla bi razotkriti iluziju o »klasnom miru« i time direktno pogoditi srž »kasno-kapitalističke« ideologije »države blagostanja«.

LITERATURA

- Böhning, W. R.: »Ekonomske učinci zapošljavanja stranih radnika s osobitim osvrtom na tržište rada zapadnoevropskih postindustrijskih zemalja«, *Rasprave o migracijama*, sv. 3/4, Zagreb, 1974.
- Casteels S. i G. Kosack: *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, London, 1973.
- Chepulis, R. L.: »Migration Policies and Return Migration with Particular Reference to Yugoslavia«, *Studi emigrazione*, broj 63, Roma, 1981.
- Cinanni, P.: *Emigrazione e unità operaia*, Feltrinelli, Bologna, 1976.
- Engels, F.: *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Prosveta, Beograd, 1977.
- Porijeklo porodice, pravnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Gramsci, A.: *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino, 1975.
- Heršak, E.: »Kontradikcije i trendovi migracije radne snage u Evropskoj Zajednici«, *Migracije*, broj 12, Zagreb, 1982.
- Heršak, E. i M. Rizondo: »O pravnom položaju jugoslavenskih radnika u Italiji«, *Migracije*, broj 11; Zagreb, 1980.
- Kammerer, P.: *Sviluppo del capitale ed emigrazione in Europa: La Germania Federale*, Mazzotta, Milano, 1976.
- Katunarić, V.: »Mladi radnici u stranim zemljama«, *Rasprave o migracijama*, sv. 17, Zagreb, 1975.
- Lenin, V. I.: »Kapitalizam i imigracija radničkih«, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 45, Moskva, 1964.
- Maillet, D.: »Ekonomske posljedice zapošljavanja stranih radnika u Švicarskoj«, *Rasprave o migracijama*, sv. 1, Zagreb, 1974.
- Marx, K.: *Temelji slobode*, Naprijed, Zagreb, 1977.
- Nagy, G.: »Rasističke i ksenofobne tendencije u švedskom društvu i švedskim školama«, *Rasprave o migracijama*, broj 68, Zagreb, 1981.
- Nikolinakos, M.: »Nacrt opće teorije migracija u kasnom kapitalizmu«, *Rasprave o migracijama*, sv. 49, Zagreb, 1978.
- Nikolinakos, M.: »The Contradictions of Capitalist Development in Greece: Labour Shortages and Emigration«, *Studi emigrazione*, broj 30, Roma, 1973.
- Reyneri, E.: *La catena migratoria*, Il Mulino, Bologna, 1979.
- Schierup, C. U.: »Imigranti i kriza«, *Naše teme*, broj 1/2, Zagreb, 1983.
- Separović, Z.: »Socijalni problemi, kriminalitet i viktimizacija na primjeru naših iseljenika u Australiji«, *Rasprave o migracijama*, broj 59, Zagreb, 1979.
- : »Smjernice i nove mjere integracije inozemnog stanovništva u Berlinu«, *Rasprave o migracijama*, sv. 46, Zagreb, 1980.
- Zingarelli, N.: *Vocabolario della lingua Italiana*, Zanichelli, Milano, 1970.

THE POSTWAR MIGRATION PERSPECTIVE OF EUROPE

SUMMARY

In this paper the author attempts to illustrate the constant relationship between labour migration and socio-economic development. The latter category acts to change the relative position of migration within the migration chain, i.e. it acts to change the migration perspective of such regions. Industrialization, as the dominant element of development in contemporary societies, can be seen as the common denominator both of emigration and immigration. The author discusses this assumption in relation to classic concepts of political economy — growth of the organic structure of capital, the concept of the reserve army of labour. Analysis of the European migration perspective is concretized in the example of »guest worker« migration. Special attention is paid to the effects of the 1973 energy crisis on the migration phenomenon. The thesis on the structural need for foreign workers in host countries, which is present in discussions regarding »integration« of foreigners in the social fabric of immigration countries, is described with reference to concepts such as »late capitalism«, »the welfare state« and »class harmony«. In the last part of this paper, the author briefly examines immigration in traditional emigration countries (Italy, Greece, Spain).